

Сонце заходило. Косе проміння падало на річку Білу, і не була вона тоді білою, а сяла всіма кольорами у своїх пологих берегах. Обидва береги були однакові, але по однім боці лягло село велике, з двома церквами, а по другім — луки, поля й далі степи, степи безконечні. Луки підходили до самої ріки, наче аж падали в неї.

Річка Біла неширока. Он через неї перекинулися кладочки, позв'язувані де вірьовкою, де перевеслом, а де й так — просто жмутом трави. Ними можна було любоватися, як художнім твором, як храмом Растреллі, як поетичною мрією,— так вони були під стать і пейзажеві оцьому, і тихому темпові руху хвиль у річці, й такому ж темпові життя села. По них, по оцих кладочках, перелітає пісня, коли ото у суботу зацвітуть вулиці дівочими голосами й радісними гармоніями; по них котиться протяжливе "Геей" плугатаря, що оре найдальшу свою скибу, а істик у зуби взяв, бо нікуди його встромити. Парубок і дівчина йдуть одно одному назустріч: вона й бачить, що зустрінуться на середині, а ступає босою ногою на сучкувате бервено, і зустрінуться на середині. Гриць так боїться, щоб бідна дівчина не впала, що вона аж пищить у його обіймах і лається. Але ця лайка звучить як ласка, а в тих пручаннях ще ближче горнеться одне молоде тіло до другого.

Серед війн, і гнету, й віковичного плачу одвічної Рахилі виривалися колись-не-колись десятиліття, що село українське жило тихим і своїм життям. Співало свою пісню, культивувало свій звичай, творило свій кодекс. Тоді вистарчали такі кладочки в замріяних берегах, тоді вони й клалися. А налітала знову буря — і змītала з дороги не тільки кладочки, а й села цілі.

На тім боці Білої косить парубок. Сорочка аж очі вбирає на зеленому тлі лук. На голові широкий жовтий бриль кидає округлу тінь на смагляве, загоріле обличчя. Вус недавно засіявся, очі карі з ясним, може, трохи

суворим поглядом — і цей погляд надавав парубкові вигляду якоїсь дорослості. Кожен замах косою показував силу, викохану на оцих житах, ланах ранками росяними, солов'їною піснею. Слухняна трава рівними покосами лягала по стрижених луках,— і скоро вся ділянка вкрилася, мов письменами якимись незрозумілими, зигзагами світло-зелених покосів.

Парубок востаннє, мов граючись, махнув косою й поставив її сторч. Зібрав траву у рядно, звалив на плечі й твердою стопою пішов через кладку.

Зараз же коло пічки розіклалися бакші. Оце щойно засадилися і ясніють білими плямами пісків; де-не-де поплелосся перше огудиння, тільки сояшнички молоденькі стирчать по межі: от-от гавкне, як молоде цуценя.

Серед бакші низенький і теж молодий курінь: ще не позасихало як слід і листя хворосту. Коло куреня сидить дід — латає штани.

— Добрий вечір, дідусю,— каже парубок, підходячи.

— Добрий вечір і тобі, сину. Що це ти з травною?

— Та думка оце завтра поїхати до Нищеретової: там базар завтра, так треба купити дещо... На штани...

— Та намиста Марусі,— в тон додав дід.

Парубок ніби трошки зніяковів, але, видимо, йому приємно було чути просто звуки цього імені.

— А на штани пощо тобі купувати? Це мені — он ба які,— і дід розчепірів столітні штани — аж засвітилися дірками проти ясного неба.

— От мені так треба штанів, правда. А ти собі задурно візьмеш, які схочеш.

— Як це задурно?

— Задурно, й квит. Оце ж князь приїде.

— А! — протяг парубок і махнув рукою. Він ще не бачив ні одного приїзду князевого, але чути чув багато: і раніше про те згадувалося у селі, а оце тепер.— тільки й розмови було про скорий князів приїзд.

— Тут таке буде, сину, що ти ніде й не бачив, та нехай не доведеться нікому хрещеному й бачити. Оце тільки чутка пройшла, що князь скоро приїде, а й то, подивись, скільки наперло сюди й москалів, і лавушників, і всякої іншої наволочі. А як сам приїде та ще всю свою орду привезе — ой-ой-ой! Що тоді робитиметься!..

Дід поник головою. Мабуть, не один приїзд князів він бачив за свого життя; і, мабуть, добре ті приїзди засіли в печінках, що й досі їх забути не може.

— А чого ж він осюди їде, отой князь?

— Чого? Попити-погуляти на вольній волі. Бо там, у Петербурзі, обридне, все одно та одно, а тут — по-інакшому. Оце незабаром почнуть зганяти на стречу. Тут уже хоч-не-хоч, а йди. Бо як огинатимешся,— нагаями поженуть. Ще нашого брата, мужиків, ще сяко-так, а що вже дівчат — так усі щоб були. Бо то смотр їм князь робить.

— Навіщо?

— А потім вибирає яких кращих до себе в покої.

— Навіщо?

— Ото дурний — навіщо... Сам знаєш, діло таке...

Парубок похмурнів.

— Ну, нічого — скоро воля буде.

Дід тільки рукою махнув.

— Воля? Може, й буде коли, тільки нам її не видать. Може, ти ще й побачиш, а вже мені то не доведеться.

— Як-то не доведеться? Та як ми сюди переходили, то сам управляючий нам казав, що трошки поробимо на пана, а тоді воля буде!

— І як ми сюди переходили, так тодішній управитель теж казав, що "трошки поробите на пана, а там скоро й воля буде"... То, сину, тільки червачок на гачку. Як ото на рибу червачка на гачок надівають, так оце й нашого брата — волею приманюють. Я ще за покійного князя Бориса Степановича сюди приплентався, а бач — і досі кріпак. І той, покійничок, теж розсилав по усіх усюдах своїх шельмуватих: одних і льготами манили, других волею. Як ото на рибку: на одну хлібець чіпляють, на другу хробачка — отак і тут. І ловляться люди: і з Київської губернії, і з Чернігівської, і з Полтавської, і з Воронізької, і хто й зна звідки. А прийшов сюди — квіт. Дадуть ґрунтець, хату на виплат поставлять, імення перемінять — і годуйсь, птичко божя, та пана годуй.

— Як це — ім'я перемінять?

— А так. Хіба тобі не міняли?

— Ні...

— А мені зразу ж змінено було. От я тут Степан Коцеренко, а я і не Коцеренко, й не Степан. Батька мого Гурч прозивали, а мене Олексієм охрещено. Я й на часточку Олексія записую — а піп думає, мо, родича якого...

Дід замовк, похиливши голову. Мовчав і парубок, утопивши очі в пожар на заході. Кілька хвилин було тихо. Першим обізвався дід.

— А були колись і оці степи вільними степами. Колись і їх тільки козацькі коні топтали та стрепети. А тепер — і степ поневолений, і ми на ньому. Та, мабуть, так і повік зостанемося. І ми князеві, й степи князеві. Тільки от небо — не знаю, чи теж князеве, чи ще ні. Якщо ні, то, мабуть, скоро оді йде.

— А як же воно із свободного та усе зробилося князевим?

— Та як?.. Воно легко робиться: раз-два — й готово. А почалося це діло ще за царя Петра. Колись Петро тут усе їздив, воювався. І князь Куракін коло нього. Оцих ніби наших прадід чи прапрадід, я вже не знаю. Знаю тільки, що теж Борисом звали: Борис Іванович. Це у них у роду Бориси.

Так от якось одбився цар Петро від своїх драгунів, а драгунами командував оцей самий князь Куракін. А відбився тому, що був дуже нетерплячий. Він із військом був на лівому боці Козинки: моста нема — ну поки там міст наведуть, а йому не терпиться. От він узяв із собою кілька душ та вплав через Козинку, а там на Тавижний яр, на Осикові байраки, а тут і наскочив чи на розбійників, чи ще на яку біду — не знаю, ну тільки плохо прийшлося цареві. Став він одбиваться, а до князя Куракіна послав гінця — так, мовляв, і так,— приперли мене, біжи рятувати.

Ну князь, розуміється, вже не дожидав моста, кинувся із своїми драгунами прямо у воду.

Добігають до Осикових байраків, дивляться — а цар кинувся із конем ув Айдар: приперли його вже до краю. І хто його знає, що б воно там і вийшло, якби не підскочили драгуни. Словом, виходить діло, що князь Куракін урятував цареві життя, і вже з тої пори цар із ним не розлучався.

І виїздили вони тоді всю Україну, бували на всіх шляхах: і на Московському, і на Воронізькому, й на Гатманському; перепливали й Івсуг, і Ковсуг, і Стару Білу, що в Айдар ото пада. І по степах усюди, і там, де ото тепер Військові Землі, і де Нищеретівка,— усюди були.

От їхали вони раз низом через Тарабанівський міст повз Василькові ліси на Валуйський шлях. Зупинилися на спочинок саме отут, де оце тепер село наше. А князь Борис Іванович і каже: "Ох,— каже,— гарно тут! Ніколи б, здається, звідси й не пішов..." А цар Петро тоді: "Як ти мені, мо'на скать, життя врятував, так хочу я тебе наградить,— бери собі оцю землю усю, скільки хочеш, бери. Це моєму хрещеникові на зубок". А у князя був синок, і хрестив його цар Петро.

Та отак, бачиш, і заволодів князь усією землею. І одбатував собі невеличкий шматочок — аж ото від Тарабанова, де тепер Павлівка, та до Нищеретової довжини, а від Телішових — аж оце по річку ширини,— о!..

Ну земля тоді справді дика була, сіл було мало, села малі, без церков; ото тільки у барині у Тарабанші й була церква — де ото тепер стоїть кам'яна капличка — та млин водяний, та— два чи три вітряки. Ото й усього. А то не то, кажу, сіл, а й хуторів не було. Це тепер народу намножилося без числа, хутори як гриби поросли: і Паньківка, і Луб'янка, і Гриценків, і Бунчужний — та хіба мало їх! А тоді як було, може, хат із двадцять біля Макортета, то й гаразд, а то й тих, ма ть, не було. Ото там, біля Макортета, й моя хата колись була. Це я її не дуже давно, мо', років із десяток буде, як переніс осюди, де тепер.

Ну так ото, кажу, як відрізав собі князь земельки,— почав хазяйнувати. А тоді яке хазяйнування було? Насамперед заселити. Ну

князь Борис Іванович не дуже про те дбав, то воно у нього й ішло, як мокре горить. Оце візьметься наче й з короткими віжками: розсилає своїх людей, щоб ото, значить, закликати на переселення; будує, розпоряджається. А потім перегорить-перегорить у нього оте все, осядеться, стухне. Та й ніколи йому: він більше по заграницях жив по царських ділах. Та й те сказати, що не зовсім тут і безпечно було: он там, за річкою біля Білої гори та в Кимлицькому яру, кочували кимлики. Зробить собі земляночку, покриє чаканом — із рогоузу таке плели вони — та й живе. Та й інші розбійники степові набігали, не дивилися, що "свої", а так облуплять, що тільки держись! Навіть церкву, що ото колись тут стояла, кілька разів обкрадали, не то що! Одно слово, неспокійно було, то мало й охочих знаходилося селитися.

Це так за Бориса Йвановича. Ну, а як настав Олександр Борисович, отой царів хрещеник,— пішло діло по-іншому. Той зараз випрохав собі у царя солдатів, очистив землю від кимликів та розбійників, а тоді по всіх губерніях розіслав закликаних, щоб кликали людей: "Кажіть, що у нас тут на вербі груші ростуть, молочні ріки течуть,— що хочете, кажіть". Ну вони й почали брехати. Ну, що брехали, то брехали, а дещо й правда була. А правда була така, що хто б ти не був, що б ти не напрокудив,— сміло йди до князя, князь тебе бере під свою заштиту, й ти тоді нікого не бійся. І от такого народу багато й поприходило. Особливо таких, що із своїми поміщиками не поладили. Бувало таке, що і вб'є поміщика — так аби сюди прибіг, а тут уже тебе сховають, і ім'я тобі друге дадуть, і годя перепишуть...

Василь поглянув на діда: "Чи не ухекав і ти, дідусю, свого поміщика, що тобі ім'я перемінили?.."

— Отак, бач, і заселилася ця країна. А князеві Олександрові усе мало, все мало, ще хочеться землі, а де її узяти? Чиї рядом землі? Телішова та Тарабанова: вони володіли своїми землями по якихось документах ще басурменського царства. Ну Тарабанів сам хто його знає де дівся — чи помер, чи так куди зійшов, а тільки в Тарабанівці жила

сама його жінка, Тарабанша, здорова така, дебела баба. Села у неї усі були кацапами заселені: "То,— каже,— смирніший народ, ніж оці хахли..."

Ну ото й задумав князь поживитися нащот земельки, нащот Тарабаншиної. Почав з того, що завів із нею кумпанство: то управляючого свого німця туди шле, то сам приїде попить-погулять, бо покійниця дуже була охоча до цього діла. А тій, само собою, честь: куди ж пак — князь!

Ну от раз вони так гуляли-гуляли, пили-пили, а князь і каже Тарабанші ніби так, шутейно: "Та,— каже,— які оці степові поміщики — знаю я їх. У них ні в кого й документів нема. Вони так собі, з божої ласки володіють земелькою". А Тарабанша: "Не знаю, як у кого, а у мене всі документи єсть". Князь сміється: "Ну які там у вас можуть бути документи? На часточку о здоров'ї раба божого Никихвора (а її чоловіка, Тарабаншиного, Никихвором звали)?" — "Ні,— каже,— не на часточку, а таки справжні документи, настоящі, і на всю землю".— "На всю?" — "Геть на усю чисто! Коли хочете, й покажу".— "Та навіщо воно мені здалося? Я й так вам вірю".— "Ні, я покажу... я не какая-нібудь..."

І полізла дурна баба в шахву, витягла звідти усі свої грамоти й документи й показує князеві. Той подививсь, подививсь: "Ваша правда,— каже,— правильні документи" — і віддав назад. П'яна баба, залишивши очі, й не туди, щоб хоч подивитися, що ж він їй дає. А він дав їй жмутяку паперів, просто собі бамаги,— зарані вже в нього було приготовлено.

Давай вони ще пить, давай вони ще гулять. У хаті душно. "Поїдьмо ще у ліс. Поїдьмо". Поїхали. Там уже князь так уходокав бабу, що вона впала й спала аж до рання. А князь до свого управляючого: "Знімай у неї перстінь із руки". Зняв. "їдь із тим перснем до Тарабаншиної якономки, нехай вона дасть усі бамаги, які єсть іще..."

Німець поїхав, знайшов клішницю: "Так і так, веліла вам бариня дати усі бамаги". Ну клішниця — може, їй і не раз уже траплялося слухатися

того персня — візьми та й віддай. Ну на тім і кінець. Бо на другий же день князь оповістив по усіх людях Тарабаншиних: "Хто хоче добровільно переходити в моє підданство, нехай викине на воротях віху з сіна або соломи. А хто не викине,— тому хату спалю". Ну, само собою, усі повикидали. Тарабанша прочумалася, а в неї вже нічого нема. Тільки дехто з дворових і зостався при ній, більше старі жінки, приживалки, сказать. Так їх усіх із їх хазяйкою разом узяв князь жужмом та й вивіз на Великий шлях, а будинок спалив. Ще й церква стара при тім і згоріла.

Так от яким чином князі Куракіни заволоділи Павлівкою й володіють по цей день. Не знаю вже як, але й земля Телішова,— що ото яр за річкою за Козинкою,— і та теж відійшла до Куракіних.

Замовк дід, перебираючи думками минуле. Сонце давно вже зайшло, теплий вечір обгорнув землю. На селі чутно було звуки, що знаменують кінець дня. Де-не-де вже виривалася й пісня — сьогодні ж субота.

Василь трухнув головою, мов струхуючи з себе важкі якісь, неприємні думки. Потім устав, підняв на плечі рядно з сіном.

— Ну, дідусю, я піду.

— А? Підеш?... Ага... Ну добре...

— Прощавайте, дідусю...

— Прощавай, сину. Так ти оце завтра до Нищеретової?

— Та думка проїхаться.

— Знаєш, що я тебе буду просити? Купи ти мені сокиру на базарі. А то мені сокири кожної минути треба, а моя вже така й стара, як я, та така й щербата. Купиш?

— А чому ні.

— Так підожди, я гроші винесу.

Дід поліз у курінь. За хвилину виліз ізвідти з хусточкою в руках. Почав розв'язувати. Але як не старався,— і руками, й зубами,— не міг розв'язати вузлика на кінці.

— Дайте, дідусю, я.

— Ну на, сину, розв'яжи хоч ти. А то я вже такий старий став, що он, бач, зав'язати зав'язав, а розв'язати вже й руки не туди. Прямо як мій старий Бровко, що вже й не гавка, а тільки гарчить.

Василь розв'язав вузлика і, не розгортаючи хустки, подав дідові.

— Он, бач, як воно означа,— молодість. Раз-раз — вже й готово. Так оце тобі, сину, на гроші, та тільки торгуйся. А то там на базарі — знаєш?

— Та вже буду старатися. Прощайте!

— Ходи здоров!

Василь пішов неспішною ходою, оминаючи огудиння та підпираючись кіссям. Якось невесело йому стало від дідових балачок. Чомусь почало пригадуватися минуле. Він сирота... виховувався в сім'ї Щербатів... ріс разом із їх дочкою Марусею. Майже однолітки, на яких два-три роки він старший,— і це одразу поставило його в ролю оборонця. Ще малим він не раз бився з хлопцями за Марусю й не давав їй на поталу. Мати не боялася ніколи за Марусю, коли біля неї був Василь: вже знала, що той і додивиться, і оборонить.

А раз — уже підпарубочим був — косив за річкою і так наче почув чи то здалося — ніби голос Марусин. Крикнула й замовкла. Прислухався — нічого не чути. Але, не дивлячись на те, він стрімголов кинувся до річки, а там тільки бульбашки схвачуються...

Кинувся у воду, витяг дівчину, положив на берег — а вона вже нежива. Як почав її смикати, як почав термосити,— хлипнула вода з рота, зітхнула Маруся, відкрила очі... Як рибонька в'яла, лежала голісінька на руках у хлопця.

Кой-як надів на неї сорочку, спідничину. Виніс на вищеньке місце, поклав на землю, сам сів, а голову її положив собі на коліна. Волоссячко розпустилося по оба боки; очі, великі та гарні, то одкриваються, то закриваються; сорочка обтяглася на грудях, і все щупленьке, рівненьке тілечко, вся оця мила істота до того стала нараз дорогою Василеві, що, якби хто сказав умерти,— вмер би за неї.

Ці хвилини були рішучими в житті Василя. Не стало хлопця: він одразу виріс у парубка, і цей парубок був навіки закоханий у оцю дівчину Марусю.

Довго приходила до себе дівчина, але хлопець й цього не помічав — для нього це були хвилини невимовного щастя. Стара Щербатиха, тривожачися, що довго нема дочки з річки, пішла шукати. Здалека побачила, що дівчина лежить головою на колінах хлопця,— і серце матері скипіло... "Ач, байстря прокляте! Он ба, коли вже... Ну я ж тобі покажу дівок..."

І виломила не прута, а цілу коляку, та тільки роззявила рота, щоб з лайкою зразу накинутися, як Василь замотав рукою,— мовляв, ц-с-с...

Це одразу спинило стару. Вона, не кидаючи прута, підійшла ближче й побачила великий нелад в убранні дочки. Страшна думка пролинула в

голови старої. Вона побіліла як крейда в одну хвилину... Горло здавили спазми... Ледве вимовила:

— Що з нею?

Але спокійний вираз чесного обличчя хлопця якось відразу їй сказав, що безумна гадка була безпідставна. Хлопець кивнув рукою, щоб стара наблизила вухо. Зашепотів:

— ...підіть... коня... а то вона не дійде...

— На Бога!.. Що з нею?..

— Я її витяг із води.

Одразу зрозуміла усе. Гаряча хвиля вдячності залляла серце. Щербатиха схопила Василя за голову й поцілувала. І цей поцілунок старої жінчини-матері відчув Василь, відчув як велику нагороду, як миропомазання у вищий стан.

З того часу Василь став рідним у сім'ї Щербатів. І коли прийшла пора кохання і стара мати побачила це,— не перечила. Вірила, що не зробить Василь нічого лихого її дочці, що можна бути спокійною, коли Маруся вибігає у садок, а Василь покрутиться-покрутиться по подвір'ї та й собі десь зникає. Вдавала, що не бачить нічого й не розуміє нічого, а в душі тішилася молодим щастям. Усміхалася, коли бачила Марусю, як вона, вернувшись із садка, пурхала по хаті, щебетала, а кожний рух, кожне слово, кожна інтонація були насичені щастям, безмірною радістю існування. А потім і Василь прийде. Ніби мовчить — а все в ньому співає, з очей безмежним безперервним потоком виливається ласка, а рухи такі лагідні, мов тримає у руках дорогоцінну річ, що як її упустити — розіб'ється.

"Голуб'ятка мої милі",— скаже собі в душі стара мати, і гарно їй так, і хочеться молитись.

А потім старий Щербат злякомився на масні обіцянки куракінських агентів — і виселилися всі вони сюди. З обіцянок тих не здійснилося нічого, а стало тільки гірше: там, дома, довелося залишити все господарство на повнім ході, скотинку, хату, садок, сусідів — словом, усе. А тут — самі обіцянки. Зразу заглянула в очі нужда. Старий Щербат із жури скоро зійшов у могилу, зосталася удова з дочкою. Ще погіршало. Василь переривався на роботі, але куракінська панщина виїдала усі соки. І от оце рішив Василь найнятися у робітники з тим, щоб і заробити трохи й усе, що треба по вдовиному господарству, теж справити без огріхів. Це означало роботу від зорі до зорі, але цього не боявся Василь.

От чому він тепер не в хаті Щербатихи і от навіть зараз іде мимо. Заглянув у двір, чи немає Марусі. Нема. Постояв хвилинку, чи не вийде. Нема... Викликати?! Ні, треба їхати до Нищеретової та раніше вернутися, щоб тут, Боже, борони, лиха якого не трапилося.

II

Ціле її "хазяйство" збіглося до неї. Вона голосно сміялася, коли яке-небудь пузанча вутятко перекидалося на спинку й швидко-швидко перебирало лапками, не можучи перевернутися назад; маненькі курчатка часто дзьобали носиками, а задерикуваті півники підскакували мало не до рук дівчини, стараючися вихопити з рук насіння. Голосний сміх далеко було чути у прозорому ранкові,— і, мабуть, тому саме рипнули сінешні двері хати. Вийшла мати Марусина.

Це не була ще зовсім стара жінка, але й не молода. Висока, огрядна, з сильним іще й дзвінким голосом. Станок сорочки був миткалевий, підтичка з полотна; дерга чорна, на голові намітка.

Прикрила очі долонею від сонця й гукнула:

— Марусю! А йди лишень сюди.

Маруся кинула усе зерно на землю й підбігла.

— Чого ти так спозаранку розреготалася? Іди в хату.

— Та чого, мамо? Бач, як надворі гарно.

— А ти хіба не чула, що вчора люди розказували? Цей день пересидіти треба в хаті, поки оця вся гульня пройде. А то, борони, Боже, чого... Іди, йди. Та гляди мені, нікуди не виходь,— я сама тут усе пороблю.

Маруся пригадала усі безконечні розказні про князя поміж дівчатами. Говорилося таке, що Марусі й зараз соромно. А дівчата нічого. Деякі навіть із захопленням розповідали деталі й чекали того приїзду нетерпляче.

Маруся пішла до хати, а стара почала поратися по господарству, догодовувати курей, виганяти гусей та вутят до річки, робити місиво для свині тощо.

Тим часом село вже перейшло до повного темпу життя. З дороги чулося торохкотіння возів; дві баби, позлазивши на ослони мазати свої хати, лаялися на всі заставки; пищало коліщатко на колодязі; двоє дівчат бігли серединою вулиці, бо під панським парканом москаль-крамар розкинув свою ятку, а в тій ятці — ой, лишечко! Аж очі розбігаються.

При в'їзді в село п'ятеро плотників майстрували, докінчуючи, дерев'яну арку; тут уже стояли готові для прикрашення її корзини цвіті в. Нагорі з квіток і стрічок буде вензель князя. По боках арки — два постаменти, вкриті парчею; там стоятимуть двоє дівчат і триматимуть

довгу гірлянду трояндову, щоб у момент проїзду князя кинути ту гірлянду до коляски.

А панський двір блищав як лялечка. Він увесь був завітчаний: княжі покої, ворота, паркан, навіть по землі від того місця, де має стати коляска, і до дверей було посипано квітами. Біля будинку по обох боках ганку росли дві тополі; тепер вони зверху до низу були прикрашені піонами, отже, здавалося, що це дві червоних колони вкопав хтось, по-своєму розуміючи красу.

Сам управляючий, з незмінною папіросою в зубах, бігав незгірш останнього "халуя", суєтився, кричав, лаявся, та ще й погано (дарма що німець, а вивчився московської). То біг до оранжереї дивитися на квітки до столу; то гнав до плотників, аби вилаяти їх, що гаються та копаються; то спускався у погреби, щоб приготувати вина до княжого столу, а бочки горілки для "хамів", бо все одно велить князь викочувати. У поварні підганяв поварів готувати обід, а знов для тих же самих "хамів" на повітрі готовилися саженні пироги, котли каші, борщу, цілі запечені барани, величезні шмати м'ясива. Ловив десь на бігу головного отамана Заїку й питав:

— Накупив ганчірок?

— Накупив.

— Стане?

— І нам іще зостанеться,— підморгнув Заїка. Німець відводив його у куток.

— Ну, а та дівчина буде?

— Та вже не сховається. А як попробує, то нагаєм прижену.

— Так дивись же, щоб була. Князь нею недовго потішиться, а потім я візьму її собі.

Заїка підморгнув — це була у нього звичка — і запевняв, що все буде як треба.

Село теж кипіло. Вже по два рази пробігали по всіх хатах дворові, приказуючи, щоб усі, старе й мале, виходили зустрічати князя. Хто був ще не цілком по-празниковому вбраний, тому давали нагая.

— Князь вас усіх, сукиних синів, на світі держить, а ви раз у стільки літ не хочете й стрінути його? — та нагаєм, нагаєм.

В результаті тих припрошень у всіх хатах і дворах аж варилося. Там підправлявся тин, там підмазувався причілок, підкрашувалися ворота, квітчалася остріха зеленим гіллям. Десь спішно дзвеніла сокира; десь наступили на дошку, й вона тріщала як скажена, не хотючи ламатися.

В одній хаті метушилася дівчина, надіваючи нову спідницю, чіпляючи добре намисто; в другій прибирався парубок, надівав нові штани, каламайковий пояс і чоботи на трьох підковах.

Маруся сиділа в хаті. До них, правда, ніхто не забігав, але це ще більше непокоїло стару Щербатиху, бо цим їх хата, видимо, виділялася з решти, а тепер власне найкраще було б ніяк не виділятися. А до того помічала стара якусь особливу увагу до свого двора: все на вулиці стирчить хтось із панських слуг. Правда, він і не дивиться на двір Щербатихи, але їй здається, що він стоїть, власне для того, щоб дивитися. А коли пішла на город і там побачила у кінці, під вербами, ще одну фігуру, то вернула до хати зовсім збентеженою.

— Стережуть... видима річ, стережуть... Ой, що ж воно оце буде?..

Саме сіли обідати, прийшов Василь. Стара аж кинулася до нього.

— Ой Василечку!.. А нас...— але схаменулася, щоб не лякати дівчини.
— Сідай, Василю, обідати з нами.

— Спасибі, паніматко... Я вже їв...

— Ну що, був у Нищеретовій?

Стара намагалася говорити спокійним тоном про звичайні речі, але голос її тремтів і балакати хотілося зовсім, не про те.

— Та ні, пані матусю. Я учора й трави накосив за Білою, але тільки що прийшов до хати, як десятник: "Щоб завтра ніхто не смів виїздити з села, а прибирався й готувався на стречу, бо князь приїде". Ну, я й не поїхав. І тобі, Марусе, наміста не привіз,— додав трохи згодом.

— Мені не треба,— прошепотіла дівчина й почервоніла, як маків цвіт. Материна тривога передалася й їй, але з приходом Василя серце перестало неспокійно битися. Цей оборонить!

— Балуєш.

— Що ка'те, паніматко?

— Кажу — балуєш її дуже. Купив же кісників, дукача — ну й буде.

Василь на це нічого не сказав і тільки крутив у руках свого бриля, стоячи коло порога.

Маруся наче прокинулась. Зіскочила з лави й мерщій почала помагати матері прибирати зі столу, струшувати крихти, застеляти чистим стільником. Василь з глибокою любов'ю дивився, як перелітала й миготіла перед очима ця безконечно дорога постать.

— Ну, як же тобі там, Василю, живеться у своїх хазяїнів?

— Та нічого поки що. Старий тільки все бурчить, але то так тільки.

— Так-то так, але, мабуть, не буде вже в тебе таких хазяїнів, яких мав ти там, у Берелівцях (це стара натякала на себе). Ех, старий, старий... Ще й казала тобі: "Не слухай панських посіпак — збрешуть. Не буде ніякої волі". Не послухав — от і маєш. І сам пішов землю гризти, й достатків позбувся, й ми от...

Та й не договорила. Маруся поглядала то на матір, то на Василя, і в тім погляді було трохи здивовання — і чого б ото так турбуватися?

Мовчанку перебив Василь:

— А я оце, мамо, прийшов за нею. Хай іде зі мною, бо все одно... Он уже, як я йшов сюди, почали посіпаки обходити хати та зганяти нарід зустрічати князя.

Стара якось захвилювалася.

— О-ой... Та як же я з тобою її відпустю?.. Ну, а як же ж, Боже, борони, що трапиться?..

— Зі мною, матусю, їй нічого не трапиться,— спокійно сказав Василь, переступивши з ноги на ногу. Але в тім видимім спокою був глибоко захований неспокій, і Маруся те відчула. В її серденько теж почала закрадатися тривога...

— Я не піду...

— Ну, що ж ти вдієш, Василю? Там же того харцизяцтва...

— І що-бо ви, матусю, вибачте, говорите? — перебив Василь, показуючи очима на Марусю. Та й справді сиділа вже перелякана. Личко зблідло, й дух їй захоплювало від передчуття чогось страшного.— І що-бо там особливе може скоїтися? Розбійників тут немає, щоб кого різали; орди та кимликів теж не чути, щоб могли Марусю вкрасти. Хіба янголи з неба прилетять та візьмуть її на крилята — оце може статися.

Але жарт Василів пройшов непоміченим, як самітний промінь у густій мряці. Явдоха й розуміла, що вона лякає доньку, але не могла себе повстримати. Жах був сильніший її міркувань.

— Так воно... ну все ж. Так ти ж, Василю, іди з нею, а я оце тут позамикаю та й собі за вами.

Маруся, наче жертва якась обреченна, накинула хусточку й стала, дивлячись на Василя.

— Ну, чого стала? Іди — я хочу дещо Василеві сказати. Давай я кісники поправлю... Іди — він зараз вийде.

Маруся тихо вийшла з хати. Явдоха так і кинулась до Василя.

— Ох, Василечку... ох, голубчику... Та дивись же ж, дивись! Не пускай її наперед, щоб не вихвачувалась... У гурточку лучче, у гурточку лучче... Ох, болить моя душа... Василечку, дивись же!.. Ти ж знаєш, що це ж дружинонька твоя буде...

І хапала парубка за руки, мало не цілувала. Василь був похмурий. Він надіявся, дуже надіявся і на свою силу, й на свою обережність, а втім...

— Мамо... Як що й трапиться, то тільки після того, як мене не буде на світі.

І вийшов.

Вулиця була повна народу. Молодь у святочних убраннях поспішала на край села, де арка. Чоловіки й жінки стояли шпалерами вздовж вулиці, а коло самих хат стояли старі діди, обіпершися на палиці, балакали — про що? Мабуть, про ту волю, що, обіцяна цілою серією князів Куракіних, вивабила оцих дідів із домівок та й досі літає десь невидимою пташкою. Вже й волосся посивіло, й зуби пощербилися, а волі як не було, так і нема.

Маруся, опинившись на вулиці, одразу заспокоїлася. Так багато людей, сонце...

— Василю! Ходім і ми до тої штуки. Мені кортить подивитися, як ото князь буде в'їздити, а Одарка з Ганною стовбичитимуть на отих високих стільцях. Ой матінко!.. Зроду-віку б не полізла! І що воно то за князь там такий страшний, що про нього стільки говорять?.. Чи у нього чотири голови?..

Василь думав стати з Марусею десь у товпі; може, його навіть не зупинила б і просьба Марусі, хоч він і звик у всім їй потурати, але поки він роздумував, до них підійшло двоє дворових.

— А ви чого тут стовбичите? Не знаєте приказу, щоб уся молодь була при в'їзді? Ану марш!

— Ідіть, ідіть! — додав другий і підхікнув.

Василь глянув на них, але нічого не сказав. Відчув, що

вони не так собі просто підійшли, а що це спеціальний нагляд. І щось глибоко тоскливе заповзло в душу молодому парубкові та там і зосталось.

— Ходім, Марусю...

Вони пішли, а вслід їм:

— Стережи, стережи! Чи встережеш тільки.

Василь поглянув на Марусю — чи не чує вона, але дівчина, захоплена новиною вражі нь, справді не чула й рвалася вперед.

— Марусю,— припинив її трохи за лікоть парубок.— Марусю... Ти не виривайся вперед...

— О! І ти вже, як мама! От мені лихо з тими опікунами!.. Скільки дівчат на вулиці, ні одна не боїться, сміються, ніхто їх не стереже, а ви обоє із самого ранку...

— Марусю! Як князь проїде й нарід сунеться за коляскою, ми з тобою підемо у степ і там десь пересидимо у балці.

Маруся аж стала.

— Чи ти здурів, Василю? Усі люди веселяться, музика, кажуть, буде... Та що це на вас напало сьогодні?..

— Марусю. Зробиш так, як я тобі кажу.

Це був уже тон чоловіка. Маруся спалахнула. "Ого!.. Ще не загнуждав, а вже повертає!" — майнуло у неї в голові, й уся гордість її збунтувалася. Ущипливо дивлячись у вічі парубкові, вона майже проспівала:

— Ні, хлопче, я зроблю, як сама схочу.

Василя мов батогом ув обличчя хто стьобонув. Це хазяйська дочка зневажала наймита... Він нічого не сказав Марусі, тільки глянув на неї з докором. Дівчині стало соромно, але якась глупа гордість не давала їй

сказати голосно: "Василечку, прости мене". Вона тисячу разів повторила це про себе, а йшла з нахмуреними бровами й суворим лицем.

А Василь теж якось посірів одразу. Він теж, не дивлячись на всю свою статечність, був молодим лише хлопцем, і всі слова, всі вчинки людей здавалися йому вічними, і ця перша крапля першого непорозуміння здавалася йому вже світовою катастрофою, неначе все щастя погасло, залишилася сама гіркість.

"Так он ти яка?.. А я й не знав, Марусю..." — "Василечку, ріднесенький, наймиліший з усього світу... Не дивись так... прости свою дурну Марусю..."

Але нічого з тих слів не вимовлялося назверх, і йшли молодята чужі одне одному, Маруся трохи впереді, Василь наче позаду.

От і арка. Маруся залюбувалася: вона зроду не бачила нічого подібного. Та й не вона одна.

— Ой Господи, як же ж і гарно! А пощо воно?

Василь здвигнув плечима.

— А от щоб князь проїхав.

— А потім?

— А потім квітки позасихають, стрічки пообдирають.

— А потім?

— А потім розберуть.

— Як розберуть?

— Та так — розберуть, та й вже.

— Розвалять? Ото тільки раз проїде?

Василь кивнув головою.

Маруся не могла вийти з дива. Вона звикла, що якщо будується, то для якоїсь потреби, надовго. Повітка, ворота, тин, хлів, навіть курінь, ліса коло стогу — все це має завершити цикл якоїсь своєї роботи, й тоді тільки його розберуть. А тут... одну хвилину хтось проїде — і вже. І треба розбирати. Скільки матеріалу пропаде, гвіздків. І все це для того, щоби князь проїхав. Князь... князь...

Це слово починало її гіпнотизувати. Що ж воно там таке за князь? І земля уся його, і люди його, сад, будинок — і отаке для нього виготовляють. Кажуть, дівчат любить... яку наглядить гарну,— бере собі до покоїв... Ох страшно, мабуть!.. Але цікаво. Князь... Наші парубки он ба які, а то князь... Руки, мабуть, білі-білі... І пахне від нього так солодко, а не гноєм смердить... Дивись, дівчата як повинаряджувалися! Мабуть, кожна думає: от якби мене князь вибрав! І попорозкошувала б! Що там буде то буде, а хоч пожила б у панських покоях, повалялась би на панській постелі хоч і до схід сонця. Вже не погнали б корову пасти. І писклята на ногах ізійшли б...

Маруся тривожно глянула на Василя — чи не чує? Але Василь похмуро стояв, не дивився навіть на оте чудо уквітчане.

По боках арки на постаментах стояли дві дівчини. їм було ніяково, що виперли їх сюди, як на посміховище, і вони стояли, глупо посміхаючися. Тримали оту гірлянду.

Товпа була настроєна святочно — це ж переважно була молодь. Сміх, перегуки, жарти. Тільки пісень не чути.

— Одарко! Галино! Що це ви видряпалися на таке високе ?

— Якби підійшов ближче, то й заглядати можна.

— Диви! Як богородиці у польському костелі, стовбичать.

— А ти взяв би та й покадив.

— Підожди, князь їм покадить. Аж набубнявлють!

Дівчата паленіють від сорому, але що ж — неволя. Ще, спасибі, дозволили ув одежі стояти. А то, чутка була, звелять голими стояти, тільки на голову, казали, щось надінуть. Це вже було б таке, що одразу йди топитися. І так хто й зна — чи візьме хто заміж тепер. "Ти,— скаже,— дуже високо стояла, може, тобі вітер під спідницю надмухав..." Ой, утекти б!.. А як його втечеш, коли тут двірні княжої повно. І піших, і верхи, й усяких.

Нараз почувся гомін, гвалт, крики, вистріли з рушниць.

Маруся перелякалася і вхопилася за Василя.

— Що то?..

— Князь їде.

І справді, їхав князь. Серед криків і хвилювання товпи, серед сальв рушничних, звуків якоїсь музики показалася княжа коляска! Маруся п'ялася навшпиньки скільки було сили, але нічого не могла побачити: в повітрі миготіли шапки, підлітаючи вгору, руки... А коло княжої коляски

зчинилося правдиве пекло. Там варилося. Перемішалися дівчата й парубки, руки, ноги, тулуби... когось настоптали, комусь розбили губу, оддавили палець...

Князь стояв у колясці. Перед ним лежала купа різної одежі, шапок, поясів, і він брав по одній речі й кидав у товпу то в той, то в той бік. За кожною річчю з галасом і вереском гналась ціла товпа, валили одно одного, настопчували, хапали, виривали. Кому що досталося, той тікає, за ним женуться, валять, одіймають. От хлопець піймав пояс, але заворонився,— і здоровенна якась рука висмикнула знахідку. Хлопець у плач.

А от двоє парубків шепочуться:

— Тимохо! Ти бачив, Онисько схопив шапку сиву?

— Гарна?

— У-у!.. Давай віднімемо?

— Давай...

З криком "мала куча" валяться на Ониська, знаходиться ще десяток охочих, повстає купа з самих рук та ніг, чути тільки регіт верхніх і розпучливі крики тих, хто попав підспід. А князь регочеться.

За коляскою йшли музики й різали "від вуха", як то кажуть. За музиками трохи розступилися — й четверо чи п'ятеро парубків, підплигуючи скільки духу вверх, оддирали гопака, пожертвувавши ради танцю і можливістю схопити шапку або чоботи, й нагодою націлуватись. Бо он один з парубків вискочить із товпи, поцілує яку дівку й знова поринає. А дівчина оглядається та лається, а очі сміються.

От товпа ще гірше застогнала, заревла: то князь почав кидати гроші у народ. Тут уже все заворушилося, і не встиг Василь і оком моргнуть, як Марусю одірвало від нього й понесло, мов хвилию, убік. Він бачив, як її голова наче пливла побіля других, рвонувся, пробиваючи собі дорогу кулаччям, але в цю мить здоровенна куча людей повалилася біля нього, перекочувалися чийсь спини, чобіт боляче врізався в праве плече, от гупнула якась туша усією вагою на голову; в рот, очі, ніс набилося землі, і як він не напружував усі свої дужі мускули,— не міг здвигнути з місця живої каші, що кипіла на ньому.

А коли, нарешті, піднявся, протер очі, виплював землю з рота і глянув доокола,— Марусі не було видно. Тоді він почав пробивати собі дорогу до панського двору.

Князь тим часом в'їхав у двір. Тут його стрінув управляючий-німець, звуки власної оркестри, челядь з низькими поклонами й криками "ура". Видніші з дворових підходили й цілували руку, декого князь називав по імені, й тоді той чув себе щасливим.

Під руки ввели князя до покоїв, але він не захотів відпочивати, а вийшов зараз же на балкон. Там уже лежала ціла купа різної величини пакунків, перев'язаних лентами із якимись білетиками на них. Це була любима забава князя.

Він брав пакунок, голосно прочитував напис на ньому і кидав з балкона. Написи були усякі. Були й більш-менш невинні, як от "співай", "смійся", "танцюй", "плавай", "поцілуй дівчину", "поцілуй парубка"; були й менш невинні, як "сядь верхи на сусіда", "лізь рачки попід столами"; були й дикі, як "плюнь у пику сусідові", "удар Грицька палкою"; були й зовсім неприличні, як "повали дівку й ляж на неї", "покажи дівчатам...", "задери спідницю...".

І от князь кидав пакунок, внизу його ловила юрба, а посіпаки стежили, щоб накази виконували без опозиції. От одному парубкові

дістався пакунок з очіпком, і на білетику — "поринай". Парубок одяг очіпок на голову і з реготом, мов у воду, кидався людям під ноги. Одній дівчині дісталися штани з написом "танцюй". Вона — це була якась нетутешня — одягла їх тут же й пустилася навприсюди. Другій випало на білетику "стань догори ногами". Вона хотіла було тікати, але десять рук схопили її, поволокли до балкону й виповнили наказа. Князь весело реготався.

От він помітив дівчину, що стояла осторонь, не кидаючися за пакунками. Казав дати собі бінокль і почав розглядати ту дівочу постать.

— О!.. Charmant! — і, не обертаючи голови, промовив неголосно: — Заїко!

За хвилину Заїка вже стояв на балконі й поchtиво схилив спину за кріслом князя.

— Альоша! Бачиш ту дівчину, що стоїть ондечки?

Заїка підморгнув управляющому.

— Бачу, ваше сіятельство. Записати у балет?

— А скільки їх там у нас?

— Сімнадцять. Ця, як зуміє, буде вісімнадцята.

— Ну цю запиши, хоч і не зуміє. І приведи сьогодні.

— Слухаю.

В той самий момент, коли одірвали Марусю від Василя, вона почула, що у неї вирвали серце й усе життя. Почула, яка то була міцна,

непохитна опора; почула, яке то гаряче любляче серце, який він рідний, свій, безконечно дорогий; що прийшов із віковичної минувшини до неї і піде далі у безвість віків з нею.

— Василечку! — безсило крикнула вона, б'ючися рученятами у стіну якихось спин, але хвиля людська несла її все далі й далі. Десь у тому океані втопився її Василь — і от коли вона почула, що залилася сама і що з нею можна зробити, як кому забажається. А вона ще ж і не знала, що товпа коло неї й Василя напівштучна, що це їх умисне розірвано, її умисне волочуть вперед, а Василя умисне топчуть там десь, у малій кучі.

Тільки як укотилася товпа у двір, удалося Марусі сяктак вилабудатися, і вона стала ото осторонь. Бачила все, що діялося доколя,— і стид, і жах поперемінно стискали їй серце. Огидь їй брала дивитися, як танцюють парубки в спідницях, а дівчата в штанях, і дивувалася вона непомагу. Де подівся сором? Вона не знала, що можна зверху дозволити "не соромитись",— і сором у більшості людей щезає.

А коли побачила, що сталося з дівчиною, якій дістався білетик "стань догори ногами",— безмежний страх охопив її. "Що, як і мене отак поволочуть? Василечку, голубчику, рятуй!"

Вона хотіла тікати з двору, не знаючи, що її звідси не випустять, але тільки зрухнулася, як підійшов до неї Заїка й грубо схопив за руку.

— Ходім! Князь велів записати тебе у балет.

— Куди?.. Я не хочу... я не піду нікуди...

Заїка аж здивувався. Чудно!..

— Як-то не підеш? Так тебе просити ще треба?

Схопив її за обидві руки й потяг. Маруся крикнула розпачливо:

— Василечку-у!..

Рвонулася що було сили, аж упала разом із Заїкою. Той, падаючи, випустив її руки. Маруся схопилася й кинулася бігти, Заїка, ще лежачи, ухопив її за спідницю й сіпонував. Сам схопився на ноги й ударив дівчину в лице.

— Ах ти ж, сволоч проклята!..

Але ще не договорив, як щось блиснуло, і Заїка покотився, разів п'ять перевернувшись, по землі. Василь схопив Марусю за руку й кинувся бігти, але даремна річ. Повен двір був челяді взагалі, а потім ще зрання управляючий відділив кілька душ для спеціального надзирання. З криком "наших б'ють" кілька душ накинулося на Василя, збили з ніг, але він розкидав їх із себе, як ранений тигр. Страшно було дивитися на парубка, коли він піднявся й кидався на своїх ворогів.

— Дайте мені коляки! Да-айте мені коляки! — кричав, але де тої коляки взяти, та й хто б насмівся йому її подати. Бив тільки кулаками. Погано приходилося тому, хто попадав під той кулак, але що він міг зробити?.. Навалилися гурмою, звалили з ніг, били на землі, зв'язали руки й потягли, не перестаючи бити.

Маруся тільки початок побачила тої бійки і впала непритомною. Заїка передав її двом з челяді, а сам пішов добивати Василя.

Весь нарід притих. Усім стало страшно. Деякі дівчата почали плакати, деякі попробували бігти, але на воротях стояли посіпаки й нікого не пускали з двору.

Князь, що спокійно дивився з балкону на всю цю сцену, звелів розпочинати угощення. Музика різнула до танцю, хоч ніхто спочатку не танцював. Столи бистро заставилися мисками, пирогами, м'ясом, кашею. Замість одної бочки, викочено було дві,— і сунула братія одна до столів,

друга до бочки. Скоро все затяглося горілчаним духом, зблідло й забулося. А там уже вихватився хтось танцювати, та так і пішло.

III

Василя кинуто в льох, де горілчані бочки стояли. І, мабуть, добре кинуто, бо він і пам'яті збувся.

Коли прийшов до себе, довго не міг зрозуміти, де він і що з ним, але біль у зв'язаних руках вернув йому пам'ять. Він згадав усе, що сталося, і коли подумав, що зараз робиться з його Марусею,— почав якось не то ревти, не то стогнати й битися в своїх путах до несамовитості. Але це був даремний труд: вірьовки в'їдалися в тіло, він страшенно втомився — от і весь результат.

Довший час лежав і відпочивав, а серце мало не розривалося від болю. Пригадувалося все, що він чув про життя князя. Згадалися десятки дівчат, яких він обезчестив; той порядок, в якому це йшло. Дівчину записували "в балет" і вчили танцювати; кожна з таких танцюристок мусила приходити й обслуговувати князя на ніч. Коли траплялася вагітність, дівчину виписували з реєстру й відсилали на хутір; там у неї й знаходилася дитинка. Коли це була дівчинка, її зоставляли при матері; коли хлопчик — віддавали спеціальним жінкам-годувальницям, але з тих дітей мало виходжувалося, більшість ішла "у землянську станицю". Їх ховали у ярку, що так і звався Діточий яр.

Цей увесь порядок чекав і Марусю. Згадка про те рвонула Василя, й він знов безтямно, безумно почав битися, шарпатися ногами, звиватися, мов уж, усім своїм сплутаним тілом. І — диво! — нараз почув, що його пута послабшали. Видимо, він був зв'язаний однією вірьовкою, а не кількома мотузками. Як тільки він це відчув,— перестав битися.

Полежав ще, відпочив і одним дужим поворотом тіла сів. Почав розглядатися.

Світла було мало. Тільки зверху через продухвину падало його трохи, але дуже трохи; мабуть, уже день близився до кінця. Василь побачив ряд бочок і в кутку якусь безладно накидану купу.

"Там, мабуть, старі бочки... обручі старі... Знайду обруч, шматок обруча... перетру вірьовку"...

І Василь почав роботу. Він звивався змією й пересувався по землі, випростовувався, ще пересувався і потім знов скручувався, знов випростовувався. Це була шалена робота; через п'ятнадцять-двадцять поворотів Василь вимучився так, що мусив довгий час відпочивати. А до того й побите тіло давало себе знати, лице, мабуть, запухло, бо Василь не міг широко відкрити очей.

Чи довго так повз,— не міг би сказати, але, мабуть, довго, бо світло поволі зникало й повз він уже у півтьмі, не знаючи — чи далеко ще ті бочки, чи, може, він їх уже поминув.

От стукнувся головою об стіну. Видимо, збочив і попав не в куток, а просто у стіну. Нехай буде й так. Почав підкочуватися до стіни ближче, ближче, почав обпиратися спиною й підійматися, щоб стати.

Нараз зачепився за щось. Зсунувся трохи вниз і вп'ять почав випростовуватися. Знов зачепився! Почав мацати зв'язаною рукою — гвіздок!..

Зрадів. Це вже півділа готово. Зі страшенними, нелюдськими зусиллями став на ноги. Ледве міг стояти, бо ноги тремтіли. Тільки трохи згодом оді йшли наче.

Укріпившись на ногах, зачепився вірьовкою за гвіздок і почав. Присяде — випростується, присяде — випростується... присяде — випростується... Десять, двадцять, сто разів. Ноги підгинаються, не стає мочі, а він усе присідає і все випростовується і не знає, де кінець, не

може проконтролювати. А може, то він і не вірьовку тре? Може, вона ще не порушена? Може, все розпочинати наново? О-о-о!..

Зачепив вірьовку за гвіздок, рвонувся всім тілом і — почув руки свободними.

Глибока радість, а разом і глибока втома заволоділи ним. Він опустився тут же на землю й сів. Витягав поволі замлілі руки й водив ними у повітрі. Поволі почав розмотувати самого себе і скоро був вільний.

Сидів, відпочивав. Але згадав, що це ще не кінець, а може, і не початок навіть. Пройти в двері — немислима річ; проламати муровані стіни — ще більше неможлива річ. Зостається тільки продухвина. Насамперед — де вона? В абсолютній тьмі годі було це вгадати. Де куток? Що в тім кутку? Чи справді там порожні бочки? Чи цілі? Як їх прикотити? Де ставити, щоб потрапити саме під продухвину?

Але треба щось робити. Куток, мабуть, далі. Ото як котився до нього, то, видимо, не докотився. Пішов, простягти руки вперед. На щось спіткнувся. Потім намацав бочки, їх було багато, а що найцікавіше — всякої величини.

Намацав найбільшу, почав котити. Доки? Вдивлявся-вдивлявся вгору — нічого не міг помітити. Як же його ставити навмання? Поставиш, а вгорі стеля. А це ж не одну треба бочку, а... скільки? Навіть приблизно не міг визначити — чи три, чи чотири, а може, й більше...

Поглянув ще вгору — і чи йому здалося, чи справді помітив зірку. Почав придивлятися, переступив трохи вбік — і справді, прямо над головою побачив зірку. Тепер знав! Якось віра вступила в нього. Якось вдячність комусь, що так йому допомагає.

Поставив бочку прямо під зіркою. Пішов по другу. Поставив її зверху. Пішов по третю — зміг і цю поставити. Зліз на неї, простяг руку вгору —

нема стелі. Треба ще ставити. Але це вже таке, що сам не поставиш, а подати нікому.

Зліз. Намацав віршовку, що нею був зв'язаний. Обмотав четверту бочку, поліз наверх, вмовстився — потяг. Ледве сам себе не повалив, але витяг. Почав ставити — ніяк. Сам стоїть на верхній бочці — і на неї ж ставить. Не виходить.

Став на нижню бочку, поставив четверту, тоді виліз на неї. Хитається, бісова робота! Як гупнеш зверху — і кісток не збереш.

Обережно-обережно став — і намацав продухвину. Слава тобі, Господи!..

Але на ній стоїть, бовдур дерев'яний. Попробував його хитнути — де там! Що ж його робити? Якби кирпичина, може, збив би. А голими руками нічого не вдієш.

Не хочеться злазити. Це ж усю машину можна завалити. Але нічого не поробиш — треба.

Поліз, намацав цеглину в стіні — слабо трималася. Положив у пазуху, поліз наверх. Доліз благополучно, тільки втомився дуже. Сів трохи спочити, цеглину вийняв із пазухи, бо муляла. Поклав на коліна.

Спочивав. Але нараз прийшла йому в голову думка, що оце зараз ніч і, може, князь оце знущається з Марусі. Люто заскрипів зубами і вдарив по бочці кулаком. Цеглина впала з колін і, торохкаючи об краї бочок, розбилася на дріб'язок.

Треба лізти по другу, а час іде!.. Ще кілька хвилин — і, може, вже буде пізно. Почав спішити — і мало не завалив усієї будови. Ні, тут спіхом нічого не зробиш.

Добув ще цеглину, виліз, просунув руку в продухвину й почав збивати бовдур. Розмахнутися було ніяк, отже діло йшло пиняво. Та й гуку не хотів великого робити, бо, може, сторожі недалеко або так хто почує.

Нарешті бовдур повалився. Поширивши трохи дірку, Василь просунув у продухвину руки й піднявся на мускулах. Вилізла голова, лікті... ще одне зусилля — і він на волі.

Оглядівся. Побачив, що сидить на невеликому горбику, насипаному над погребом. Ніч була темна, й мало було видно; звідкілясь доходив регіт, п'яні покрики, спів.

"Догулюють",— подумав Василь, і йому досадно стало на людей, які можуть дивитися на те, що от сталося,— і все ж пити, веселитися.

Обережно зліз він із того горбика. Коло дверей погребу спало двоє його вартових: добре, мабуть, хльобнули, бо хропли на всі заставки. Василь пішов двором. Щохвилини натикався то на перекинутий ослін, то на якогось без тьми п'яного.

Решітка, що нею відділюється сад від двору. Помацки знайшов хвіртку, увійшов до саду. Повіяло приємною вогкістю й запахом квітів. З річки чути було квакання жаб, співали солов'ї, а далеко в селі закукурікав півень, за ним другий, третій...

В панському будинку світилося три вікна. Властиво, два вікна, а між ними шкляні двері, що виходили на веранду. Василь тихо вийшов на ту веранду й заглянув до кімнати.

Маруся сиділа посередині кімнати, уткнувши обличчя в долоні; князь сидів віддалік у кріслі-качалці й колихався, курячи сигарету. Потім, не виймаючи сигарети з рота, підійшов до Марусі, обняв її однією рукою, а другою лагідно, але сильно почав одривати руки від обличчя. Маруся пручалася...

Далі не міг дивитися. Скочив прямо з веранди, наробивши шелесту. Внизу були розбиті клумби, штучні холмики. Василь намацав добру каменюку й тільки хотів бігти на веранду, як одчинилися двері і на веранду вийшов князь.

— Это ти, Альоша?

Він навіть не договорив. Зручною озлобленою рукою пущений камінь вдарив прямо у висок, князь повалився без стогону.

В одну мить Василь був у кімнаті.

— Марусю... тікаймо.— При звуках дорогого голосу Маруся мало не крикнула. Василь схопив її за руку й здавив: — Ц-с-с!..

Погасив свічки, вивів Марусю на веранду, зачинив двері й гайда через сад. Коли перелізли через огорожу, став і твердим якимось, як сталь, голосом сказав:

— Марусю! Я вбив князя. Мені тут місця нема. Я мушу тікати, й то зараз... далеко... я сам не знаю куди. У тебе мати. До неї дорога он туди. А моя дорога — он туди. Скажи ж тепер — якою дорогою підеш?

І, притулившись, ледве чутно прошепотіла Маруся:

— З тобою.

Міцно, дуже міцно пригорнув до грудей, узяв за руки,— і дві постаті зникли у темі.